

MÜSLÜMAN KARDEŞLER BİR SİVİL TOPLUM ÖRGÜTÜ MÜ?

Cenap ÇAKMAK*

Özet

En önemli ve tartışmalı modern İslamcı akımlardan biri olan Müslüman Kardeşler hareketi kendisi dışındaki akımların ilham kaynağı olmakla da İslamcı toplumsal aktivizmde önemli bir yere sahiptir. Ancak uzunca bir süredir faaliyetlerine devam etmesine rağmen İhvan ile ilgili tartışmalar hiç bitmemiştir. Kimine göre bir terör örgütü olan İhvan, kimine göre ise gerçek bir sivil örgütlenme ve geniş sivil kitlelerin taleplerini siyaset alanına aktaran çok önemli bir aktördür. Bu çalışmada siyaset, terör ve sosyal aktivizm ile ilişkileri bağlamında Müslüman Kardeşlerin bir sivil toplum örgütü olup olmadığı sorusunun cevabı aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müslüman Kardeşler, Sivil Toplum, İslamcı Hareketler, Siyasi İslam

IS MUSLIM BROTHERHOOD A CIVIL SOCIETY ORGANIZATION?

Abstract

One of the most significant yet controversial modern Islamist movements, the Muslim Brotherhood is also important in that it has been the major source of inspiration to the contemporary Islamist social activism. However, notwithstanding that it has been active for a long time, the debate over the content and characteristic of the Brotherhood has never ended. While some refer to it as a pure terrorist organization, some others tend to regard it as a true civil organization and an actor which transmits the demands by the masses to political space. This study seeks an answer to the question as to whether the Brotherhood is a non-governmental organization.

Key Words: Muslim Brotherhood, Civil Society, Islamist Movements, Political Islam

---

* PhD, Rutgers University, Center for Global Change and Governance

Giriş

Ortadoğu siyasetinin önemli aktörlerinden birisi olan Müslüman Kardeşler ile ilgili değerlendirme ve görüşler, bu görüş ve değerlendirmelerin sahiplerinin dünya görüşlerine ve hatta ilgi alanlarına göre önemli değişiklikler gösterebilmektedir. Kimine göre terörist bir örgüt olduğuna dair en ufak bir kuşku dahi olmayan İhvan, kimilerine göre modern sivil aktivizmin en önemli ve başarılı temsilcilerinden birisidir. Özellikle uluslararası güvenlik ve stareji ağırlıklı konular ile ilgilenen analistler Müslüman Kardeşleri genelde terör örgütü kategorisinde ele almaktadır.¹ Buna karşılık önemli bir kısmı sosyolog olan sivil aktivizm hareketlerini inceleyen araştırmacılar Kardeşleri bir toplumsal hareket kapsamında değerlendirme eğilimi göstermektedir.²

---

¹ Örneğin bakınız, Chuck Morse, *The Nazi Connection to Islamic Terrorism: Adolf Hitler and Haj Amin Al-Husseini*, Lincoln, NE: iUniverse, 2003, ss. 35-41; Harvey W. Kushner (Ed.), *Encyclopedia of Terrorism*, Londra: Sage Publications, 2003, ss. 231-32, 281vd.; Dore Gold, *Hatred's Kingdom: How Saudi Arabia Supports the New Global Terrorism*, Washington, DC: Ragnery Publishing, 2004; Gus Martin, *Understanding Terrorism: Challenges, Perspectives, and Issues*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2003; Stefan M. Aubrey, *The New Dimension of International Terrorism*, Zürich: vdf Hochschulverlag, 2004 ve Samuel M. Katz, *Jihad: Islamic Fundamentalist Terrorism*, Minneapolis, MN: Lerner Publications, 2004.

² Daha detaylı bilgi için bakınız: Sana Abed-Kotob, "The Accomodationists Speak: Goals and Strategies of the Muslim Brotherhood of Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 27, No 3, 1995, ss. 321-339; Janine A.Clark, *Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks and Social Welfare in Egypt, Jordan, and Yemen*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004; Cenap Çakmak, "Muslim Brotherhood," Garry L. Anderson ve Kathryn Herr (Ed.), *Encyclopedia of Activism and Social Justice*, Londra: Sage Publications, 2007; Brynjar Lia, *The Society of the Muslim Brothers in Egypt: The Rise of an Islamic Mass Movement 1928-1942*, Reading, UK: Garnet, 1998; Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, Londra: Oxford University Press, 1969; Barry Rubin, *Revolutionaries and Reformers: Contemporary Islamist Movements in the Middle East*, Albany, NY: SUNY Press, 2003; John L. Esposito, *Islam: The Straight Path*, New York: Oxford University Press, 1998, ss. 250vs.; Quintan Wiktorowicz, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory," Quintan Wiktorowicz (Ed.), *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004; Ziad Munson, "Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood," *Sociological Quarterly*, Cilt 2, No 4, 2001, ss. 487-510; Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism and Political Change in Egypt*, New York: Columbia University Press, 2002 ve Quintan Wiktorowicz, *The Management of Islamic Activism: Salafis, the Muslim Brotherhood, and State Power in Jordan*,

Müslüman Kardeşler ile ilgili değerlendirmelerde ideolojik yönünün etkili olduğu durumlarda da doğal olarak yukarıdakinden çok daha keskin bir ayırım göze çarpmaktadır. Bu tür durumlarda toptancı bir yaklaşım kendini göstermekte ve genelde de rasyonel olmayan değerlendirmeler dile getirilebilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Müslüman Kardeşlerin, önemli ve etkin, ama bir o kadar da tartışmalı bir aktör olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Türkiye’de kimilerince abartılı bir şekilde yüceltilen, İslami hareketin temel referans kaynağı olarak alınan, kimilerince de bir terör odağı ve şiddeti amaçlarına ulaşmak için temel araç olarak kullanan bir örgüt şeklinde lanse edilen İhvanı hiç şüphe yok ki bu iki keskin yaklaşım doğru ifade etmekten epeyce uzaktır. Peki öyleyse nedir Müslüman Kardeşler?

Sivil Toplum: Kavramsal Çerçeve ve Metodoloji

Sivil toplum ile ilgili teorik çalışmalar oldukça sınırlı sayıda olsa da paradoksal bir şekilde literatürde sivil toplum aktörlerine atıfta bulunan çok sayıda terim ve tanım bulmak mümkündür. Bu kavramlar içerisinde hiç şüphe yok ki hükümet dışı örgüt (non-governmental organization) (NGO) en fazla kabul görmüş olanı ve kullanılanıdır.

NGO terimi ilk kez 1945’te, Birleşmiş Milletler’in (BM), BM Tüzüğü’nde (UN Charter) hükümetler arası özelleşmiş kurumların ve uluslararası özel nitelikli kurumların katılım prosedürleri arasındaki farkı belirtmek ihtiyacı üzerine ortaya çıkmıştır.³ Fakat NGO teriminin ilk kez kullanıldığı yazılı metin olan BM Tüzüğü kavramı tanımlamamıştır.⁴

Albany, NY: SUNY Press, 2001. Müslüman Kardeşlerin niteliği ve hangi kategoride ele alınması gerektiği konusundaki kafa karışıklığı ve belirsizliğin ilginç bir örneği de şöyledir: aynı yayınevi (Sage Publications, Londra) tarafından yayımlanan iki ansiklopedinin birinde (Kushner (Ed.), *Encyclopedia of Terrorism*) İhvan bir terör örgütü olarak ele alınırken, diğerinde (Anderson ve Herr (Ed.), *Encyclopedia of Activism and Social Justice*) ise aktivist bir hareket olarak adlandırılmaktadır.

³ Peter Willetts, “What is a Non-Governmental Organization?”

<http://www.staff.city.ac.uk/p.willetts/CS-NTWKS/NGO-ART.HTM>, Erişim 24.10.2003. Bu tabii ki bu tarihten önce NGO olmadığı anlamına gelmemektedir. Her ne kadar bazı bilim adamları NGO’ların yirminci yüzyılda önem kazanmaya başladığını iddia etse de bu tür kurumların en azından 200 yıl öncesinde dahi var olduğunu söylemek mümkündür. Bakınız, Steve Charnovitz, “Two Centuries of Participation: NGOs and International Governance,” *Michigan Journal of International Law*, Cilt 18, No 1, 1997, s. 186.

⁴ Rachel Brett, “The Role and Limits of Human Rights NGOs at the United Nations,” *Political Studies*, Cilt 43, No 1, 1995, s. 96.

Belirtmek gerekir ki BM Tüzüğü'nün kavrama bir tanım getirmemesi tamamen kavramın özünde tanımlanmasının zor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan birçok kavramda olduğu gibi NGO kavramı da genel olarak kabul edilebilecek bir tanımdan yoksundur. Otoriter bir tanım eksikliğine karşılık kavram farklı durumlarda çok farklı anlamlarda kullanılabilir. ⁵

Bununla birlikte NGoları tanımlamada esasında iki temel yaklaşımdan hareket edildiği iddia edilmektedir. Hukuki bir yaklaşım benimseyenler daha çok NGoların ulusal ve uluslararası hukuki düzendeki statüsüne vurgu yaparken sosyolojik paradigma daha çok NGoların uluslararası düzendeki etkisini öne çıkarma eğilimindedir. ⁶ Hukuki bakışın problemliliğini söylemek mümkündür; zira NGoların uluslararası hukuka göre statüleri halen oldukça belirsizdir. Bir iki istisna dışında dışarıda da NGoların rolünü ve yasal çerçevesini düzenleyen herhangi bir uluslararası mekanizmadan söz etmek mümkün değildir. ⁷

Yukarıda kısaca sözü geçen tanım ve statü ile ilgili belirsizliklere karşın çok sayıda NGO tanımına rastlamak mümkündür. Bir tanımlamada NGolar kendi kendini yöneten, özel nitelikli, kar amacı gütmeyen ve dezavantajlı grupların hayat kalitesini yükseltme hedefine odaklanmış örgütler olarak tanımlanmaktadır. Bu kuruluşlar hükümetin bir parçası olarak faaliyet göstermemekte ve kamusal kontrol altında bulunmamaktadır. ⁸ Bir başka tanımda ise NGO, siyasi iktidarı elde etmek, para kazanmak ya da yasadışı eylemler dışında ortak bir amaç için sürekli temelde birlikte hareket eden kişilerin oluşturduğu bağımsız gönüllü birlik olarak tanımlanmaktadır. ⁹

Sivil toplum konusundaki çalışmaları ile bilinen Diane Otto NGO terimindeki sivil ve hükümet dışılık vurgusuna dikkat çekmektedir. Otto'ya göre NGolar devletlerden çok halkları ilgilendiren değerleri temsil etmeyi hedefler. Bunların arasında en önemlileri insan hakları, ırk ve cinsiyet

---

⁵ Willetts, "What is a Non-Governmental Organization?"

⁶ Kerstin Martens, "Mission Impossible? Defining Nongovernmental Organizations," *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Cilt 13, No 3, 2002, ss. 271-285.

⁷ Örneğin, European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations (Uluslararası Hükümet Dışı Örgütlerin Yasal Kişiliklerinin Tanınması Avrupa Sözleşmesi), Strasbourg, 24.IV.1986.

⁸ Peter Van Tuijl, "NGOs and Human Rights: Sources of Justice and Democracy," *Journal of International Affairs*, Cilt 52, No 2, 1999, s. 495.

⁹ Willetts, "What is a Non-Governmental Organization?"

eşitliği, çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınma, katılımcı demokrasi, toplumsal çeşitlilik ve toplumsal ve ekonomik adalet gibi normatif yanı oldukça belirgin konular yer almaktadır.¹⁰

Yine sivil toplum literatürünün önde gelen isimlerinden Martens, NGO kavramının tanımlanmasına hasredilmiş çalışmasında NGoları ulusal ya da uluslararası düzeyde ortak amaçları gerçekleştirmek amacı ile oluşturulan bağımsız toplumsal örgütler olarak tanımlamaktadır.¹¹ Ancak bu tanım pek birşey ifade etmemektedir. Ya da o kadar geniş bir tanımlamadır ki belirgin bir çerçeve çizmeye olanak vermemektedir. Ancak belirtmek gerekir ki burada konua özgü zorluk, genel olarak kabul edilebilir bir tanımın geliştirilmesini neredeyse olanaksız kılmaktadır.

Bununla birlikte, herkesin üzerinde mutabık kalacağı bir tanım bulmak zor olsa da bir örgütü NGO yapan bazı asgari özelliklerden söz etmek mümkündür. Ancak burada da temelde NGoların ne olduğundan ziyade ne olmadığı üzerinde daha fazla durulmuştur. Buna göre NGolar, siyasi parti, çıkar ya da baskı grubu olmayan örgütlerdir. Buradan devamla, bir örgütün NGO olarak kabul edilmesi için kar amacı gütmemesi, bir suç örgütü olmaması ve en önemlisi de şiddet yanlısı olmaması gerektiği vurgulanmıştır.¹²

Sivil toplum örgütleri konusundaki en otoriter isimlerden biri olan Peter Willetts, bir örgütün BM'nin NGO tanımı çerçevesinde değerlendirilebilmesi için asgari altı özellikten söz etmektedir. Birincisi, söz konusu örgüt BM'nin çalışmaları ve hedefleri ile paralel çalışıyor olmalıdır. İkincisi, temsili olmalı, bir merkeze ve çalışanlara sahip olmalıdır. Üçüncüsü, kar amacı gütmemelidir. Dördüncüsü, şiddetten kesin ve açık bir şekilde kendini uzak tutmalıdır. Beşincisi, devletlerin iç işlerine karışır bir görüntü vermemelidir. Altıncısı, herhangi bir hükümetler arası anlaşma ile kurulmuş olmamalıdır.¹³

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle herhangi bir NGO'nun en önemli özelliğinin hükümet kontrol ve etkisinden bağımsızlığı olduğu sonucuna varmak mümkündür. Tam da bu nedenle hükümet dışılık vurgulanmakta ve hatta örgütü nitelendirmede hükümet kontrolünün olmayışı belirleyici olmaktadır. Ancak burada da başka bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bir örgütü NGO olarak adlandır-

---

¹⁰ Diane Otto, "Nongovernmental Organizations in the United Nations System: The Emerging Role of International Civil Society," *Human Rights Quarterly*, Cilt 18, No 1, 1996, s. 112.

¹¹ Martens, "Mission Impossible? Defining...", s. 282.

¹² Willetts, "What is a Non-Governmental Organization?"

¹³ Peter Willetts, "Transnational Actors and International Organizations in Global Politics," John B. Baylis ve Steve Smith (Ed.), *The Globalisation of World Politics*, 2. baskı, Oxford and New York: Oxford University Press, 2001, ss. 356-383.

mak için, bu örgütün hükümetten “ne kadar” uzak olması gerektiği üzerinde bir karar birliğine ulaşmak mümkün gözükmemektedir.¹⁴ Daha da önemlisi, NGOları *ne olmadıkları* üzerinden açıklamak, neyin NGO olduğunu belirlemede çok az fayda sağlamaktadır.¹⁵ Bu nedenle de terimin kaçınılmaz olarak tatmin edici olmaktan uzak olduğu değerlendirilmeye başlanmıştır.¹⁶

NGO terimi ile ilgili çok daha temel bir eksiklik de terimin sivil toplum kavramı yerine kullanılmak için pek de uygun olmamasıdır. Kimi araştırmacılara göre NGO her zaman sivil toplumu temsil etmemektedir; zira sivil toplum, piyasa ve devlet dışındaki bütün örgüt ve oluşumları içine alan geniş ve kapsayıcı bir kavramdır.¹⁷ Aynı eksikliğe işaret eden Charnovitz de sivil toplum kavramının kullanımının giderek yaygınlaştığını ve buna bağlı olarak da NGO teriminin gittikçe daha fazla kişi tarafından terkedildiğini savunmaktadır.¹⁸ Özellikle bu eğilimin bir sonucu olarak da NGO kavramına karşılık gelen bütün oluşumları “sivil toplum” olarak isimlendirmenin yaygınlaştığı gözlenmektedir.¹⁹

Yukarıdaki kavramsal çerçeve denemesi göstermektedir ki sivil toplum literatürü –içerik bakımından oldukça zengin olmakla birlikte- genel kabul gören ve pratik fayda sağlayan tanımlamalar açısından oldukça problemlidir. Bu nedenle de herhangi bir oluşumun sivil toplum kapsamında yer alıp almadığını belirlemek için kullanılabilecek objektife yakın bir şablon bulunmamaktadır.

Bununla birlikte, en azından birkaç genel kriter, sivil toplum ile ilgili çok geniş ve muğlak çerçeveyi biraz da olsa sınırlandırmakta ve sınırlarını belirginleştirmektedir. Bu kriterlerden en az tartışmalı olanı “siyaset dışı”lıktır. Buna göre, bir oluşumun sivil toplum olarak adlandırılması onun siyaset dışı bir aktör olması ile doğrudan ilintilidir. Ancak hiç şüphe yok ki bu genel kriter ile ilgili tartışılacak çok sayıda konu mevcuttur. Örneğin hükümetten ya da bir siyasi partiden parasal ya da psikolojik destek almak sivil toplum örgütü olarak isimlendirilmenin önünde bir engel midir? Ya da örneğin bir siyasi seçimde belli bir partiye açık destek veren bir örgütlenme biçimini sivil toplum kategorisine sokmak mümkün müdür? Bu tür soruları arttırmak oldukça kolay

---

¹⁴ Bakınız, Brett, “The Role and Limits of Human Rights....,” s. 96.

¹⁵ Otto, “Nongovernmental Organizations in the United Nations System....,” s. 110.

¹⁶ Brett, “The Role and Limits of Human Rights....,” s. 96.

¹⁷ Thomas Carothers, “Think Again: Civil Society,” *Foreign Policy*, Kış 1999-2000, s. 19.

¹⁸ Charnovitz, “Two Centuries of Participation....,” s. 189.

¹⁹ Chadwick F. Alger, “Strengthening Relations between NGOs and the UN System: Towards a Research Agenda,” *Global Society*, Cilt 13, No 4, 1999, s. 395.

olsa da pratik açıdan sivil toplum tartışmalarından fayda sağlayacak en somut kriter “siyasi parti olarak örgütlenmemiş olmak”tır.

İkinci genel kriter ise şiddete başvurmamak ve şiddeti teşvik etmemektir. Siyasi parti olmadıkları açık olan terör örgütleri bu kritere göre doğal olarak sivil toplum alanının dışında kalmaktadır. Benzer şekilde, organize suç örgütlerini de sivil toplum kapsamı dışında değerlendirmek de üzerinde fikir birliğine kolayca varılabilecek bir yaklaşımdır. Ancak doğaldır ki uygulamada şiddeti teşvik etmek konusu problemlili olabilmektedir. Şiddete başvurma somut bir kriter olmakla birlikte şiddeti teşvik her zaman kolaylıkla tespit edilemeyebilmektedir.

Üçüncü önemli kriter ise sosyal fayda odaklı örgütlenmedir. Buna göre sivil toplum aktörleri normatif yanı ağır basan toplumsal aktörlerdir. Bu nedenle de örgütlenmeleri kar ya da maddi çıkar odaklı değildir. Bu açıdan sivil toplum örgütleri örneğin şirketlerden ya da belirgin bir amaç uğruna özellikle siyasi iktidar üzerinde baskı unsuru yaratmayı hedefleyen baskı ve çıkar gruplarından ayrılır.

İşte bu çalışmada Mısır’da kurulan ve daha sonra da diğer Arap ülkelerine yayılan Müslüman Kardeşler hareketinin sivil toplum tanımına uygun bir örgütlenme olup olmadığı sorusuna bu üç temel kriter açısından cevap aranmaktadır. Her ne kadar sivil toplum literatürü ve tartışmaları çok daha kapsamlı bir çerçeveyi gerektirse de sözü geçen kriterler çerçevesinde yapılacak bir inceleme en azından asgari düzeyde kabul edilebilir bir sonuç ortaya koyabilecektir. Bir başka deyişle, bu üç temel kriterden en azından birine uygun olmadığı açık olan bir örgütlenme türünü sivil toplum kategorisi çerçevesinde ele almamak itiraz edilmesi pek de mümkün olmayan bir yaklaşım olacaktır.

Müslüman Kardeşler hareketini terörist bir oluşum olarak tanımlayan yaklaşımların yanı sıra bu hareketin Ortadoğu’daki demokratik değişimin potansiyel bir dinamiği olabileceği yönündeki düşüncelerin varlığından hareketle bu çalışmada Müslüman Kardeşlerin hangi kategoride ele alınabileceği ile ilgili tartışma terör örgütü/sivil toplum aktörü bağlamında yürütülmüştür. Bu tartışma, özellikle şiddet kriteri dikkate alındığında, yukarıda bahsi geçen üç kriter çerçevesine de uygun düşmektedir.

Tarih

Kısaca dini-siyasi bir teşkilat ve hareket olarak tanımlanabilecek olan Müslüman Kardeşler Örgütü 1928 yılında Mısır’ın İsmailiye kentinde Hasan el-Benna tarafından Cem’iyyetü’l İhvan’ul Müslimin adıyla kurulmuştur. Başlangıçta sadece Mısır’da faaliyet gösteren örgüt daha sonra diğer

bazı Ortadoğu ülkelerine de yayılmıştır.²⁰ Hatta özellikle Arap kimliği baskın olan bazı Afrika ülkelerinde de Müslüman Kardeşler etkili olmuştur.²¹

Mısır'daki örgütlenmesini çok kısa bir süre içinde tamamlayan İhvan mensupları şubelerde, camilerde ve halka açık yerlerde halka hitap ederek amaçlarını ve davalarını anlatmışlardır. Burada özellikle ilk Müslümanların cihat yöntemleri ile İhvan mensuplarının kullandıkları yöntemlerin benzerliği oldukça dikkat çekicidir. Böylece İhvan ilk devir Müslümanlığına yaptığı vurgunun sözde olmadığını göstermiştir.

İhvan 1930'lu yılların ortalarından itibaren Mısır dışında Suriye, Sudan, Ürdün, Kuveyt, Yemen, Pakistan, Kuzey ve Orta Afrika ile Avrupa'nın bazı ülkelerinde şube açmış, bunun yanı sıra buralarda farklı isimler altında çeşitli örgütlerin ortaya çıkmasında da büyük bir rol oynamıştır. Özellikle Arap dünyasında ve Araplar arasında sempati kazanan ve etkinliğini arttıran İhvan buna karşılık Arap olmayan topluluklar içinde gelişmemiştir. Bunun yanı sıra Sünni niteliği oldukça baskın olan İhvan Şii dünyasında da doğal olarak etkili olmamıştır. Şii İran'ın Müslüman Kardeşleri desteklediği öne sürülmüşse de bunun doğruluğu oldukça tartışmalıdır. Ayrıca böylesi bir destek olmuşsa bile bu tamamen siyasi bir girişim olarak görülmeli ve hareketin Şii toplumu içinde etkili olduğu ve kabul gördüğü anlamına gelmemelidir.

Hareket genişledikçe hareketin faaliyet alanı da genişlemiştir. Örgütün kurucusu el-Benna önce merkezi Kahire'ye taşınmış, daha sonra da mahalle camilerinin ve dini eğitim veren ve okuma-yazma öğretilen eğitim kurumlarının inşası, halka açık küçük hastanelerin ve dispanserlerin kurulması, küçük işletmelerin faaliyete geçirilmesi gibi birbirinden farklı, ama birbirini destekleyen girişimlerde bulunmuştur. Özellikle ilk dönemlerinde halk ile doğrudan teması büyük önem veren İhvan bunda da büyük başarı sağlamıştır. Halk ile teması sağlayacak şekilde faaliyet alanlarını zenginleştirmiş ve böylece kendisine toplumsal bir taban oluşturmuştur.

---

²⁰ Müslüman Kardeşler'in Mısır dışındaki faaliyetlerinin ve etkinliğinin konu edildiği çalışmalara birkaç örnek şunlardır: Marion Boulby, *The Muslim Brotherhood and the Kings of Jordan, 1945-1993*, Atlanta: Scholars Press for the University of South Florida, 1999; Ziad Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1994; H. Görgün, "Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Hareketi," *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, Cilt 21, 2000, ss. 583-86 ve Gold, *Hatred's Kingdom: How Saudi Arabia Supports...*, 2004.

²¹ B.G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth-Century Africa*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

1948’de şube sayısı sadece Mısır’da 2000, Sudan’da ise 50’ye ulaşmıştır.²² İhvanın hem kurumsal olarak büyümesi hem de üye sayısının artması günümüze kadar devam etmiştir. Dönemsel olarak bazı zorluklar yaşamışsa da Müslüman Kardeşler geleneksel etki bölgelerinde hiçbir zaman sempatisini ve etkinliğini tam olarak kaybetmemiştir. Böylece başlangıçta birkaç yakın dosttan oluşmuş küçük bir kulüp iken bugün üye ve sempatanlarının sayısı milyonlara ulaşmıştır.²³ Bununla birlikte bu milyonların ne ifade ettiği oldukça tartışmalıdır. Bu sayının önemli bir kısmının sadece kâğıt üstünde bir üyelikten başka bir şey ile harekete bağlı olmadığı bir gerçektir. Bu derece zayıf bir bağlantı hareketin gerçek başarısı ya da etkinliği konusunda önemli bir ipucu vermektedir. Hareketin çekirdek aktivist kadrosu her zaman hareketi canlı tutmaya yeterli ise de toplumsal tabanının görece zayıflığı hareketi birçok açıdan sınırlandırmaktadır.

Müslüman Kardeşler Hareketinin Temel Özellikleri ve İdeolojisi

Müslüman Kardeşlerin ne olduğu sorusuna verilebilecek kısa ve kestirme –daha da önemlisi herkesin kolaylıkla kabul edebileceği- bir cevap ne yazık ki yoktur. İhvanın bir terör örgütü olup olmadığı tartışması bir tarafa bırakılsa bile bu oluşumun hangi kategoride ele alınacağı konusu da oldukça tartışmalıdır.²⁴ Oldukça formel ve detaylı üyelik prosedürleri dikkate alındığında kurumsal yanı oldukça güçlü ve içine kapanık bir örgüt olarak tanımlanması mümkün olan İhvan, gerek faaliyetleri gerekse de amaçları açısından değerlendirildiğinde ise bambaşka bir sıfat ile tanımlanabilir hale gelmektedir.

Bu karmaşaya karşın etkinliği ve ulaştığı kitle dikkate alındığında Kardeşlerin bir toplumsal hareket olduğu görüşü daha makul gözükmektedir.²⁵ Üyelik prosüderlerinin detaylı olması ve güçlü bir kurumsal altyapıya

²² İbrahim B. Ganim, “İhvan-ı Müslimin,” *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, Cilt 21, 2000, s. 580.

²³ *Ibid.*, s. 581.

²⁴ Esasen hareketin kendisi de geniş kitlelerin hareket ile ilgili düşünce ve kanaatlerinin net olmadığı farkındadır. Büyük bir ihtimalle bu nedenden ötürü İhvan’ın İngilizce internet sayfasında hareketin algılanması ile ilgili bir anket yapılmaktadır. Anketin şimdiye kadar gösterdiği sonuç, hareket ile ilgili kafa karışıklığının önemli boyutlarda olduğunu göstermektedir. Ankete katılanların yaklaşık yarısı (%50,70) hareketi ılımlı olarak tanımlarken, yüzde 10’u aşırı, yine yaklaşık yüzde 10’u ılımlı imiş gibi gözükürken aşırı olarak gördüğünü ifade etmiştir. Yüzde 20’si ise İhvan’ın niteliğinin belirsiz olduğu görüşünde olmuştur. Bakınız, <http://www.ikhwanweb.com> (Erişim 06.06.2006).

²⁵ John L. Esposito, *Islam and Politics*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1984, özellikle Bölüm 4.

sahip olması böylesi bir adlandırmanın önünde bir engel teşkil etmemektedir. Zira hareket en azından teorik –ve büyük ölçüde de pratik- olarak bütün Müslümanlara açıktır. Bu çerçevede hareket belli bir mezhebe, etnik gruba, milliyete, kabileye, toplumsal sınıfa vb. aidiyete bakmamaktadır. Hatta kişinin dindarlık düzeyi bile harekete üye olmada belirleyici bir kriter olmamaktadır. Kısacası, Müslüman olmak harekete katılmada aranan tek ve yeterli kriterdir.

Müslüman Kardeşler hareketinin üyelerine göre İhvan siyasi bir parti ya da hayırsever, reformist bir topluluktan çok daha kapsamlıdır. Hareketin önderi Hasan El-Benna'ya göre İhvan dünya çapında bir manevi örgüttür. Yine Benna'ya göre bu örgüt Kur'an ve Sünnete bir çağrıdır (davet), Sünnete uygun bir yöntemdir, özü ruhun saflığı olan bir gerçekliktir, siyasi bir örgüttür, atletik bir örgüttür, ekonomik bir girişimdir ve toplumsal bir kavramdır. Bu herşeyi kapsayan tanımlama hiç şüphesiz ki bir abartıdır. Hareketin siyasetten ekonomiye, toplumsal sorunlardan sportif etkinliklere kadar birçok alanda faaliyeti varsa da bu, hareketin hayatın bütün sahalarına nüfuz ettiği anlamına gelmemektedir. Öyle olsa bile hareketin, kimliğini ve niteliğini belirleyici kılan sadece birkaç belirleyici özelliği vardır.

Müslüman Kardeşler temelde kentsel ve ideolojik olarak muhafazakâr bir orta sınıf hareketidir. Kentli orta sınıf başından itibaren İhvan'ın merkezinde yer almıştır. Bunda İngiliz kontrolü altında orta sınıfın statüsünü kaybetmiş olmasının önemli bir etken olduğu göze çarpmaktadır.²⁶ Hareketin üye profiline bakıldığında özellikle fakir kesimden yoğun katılımın olduğu gözlenirse de harekete momentum kazandıran temelde orta sınıf mensubu eğitilmiş kişilerdir. Bunun pratikteki yansıması ise özellikle hareketin içindeki fakir kesimin aktivist olmaktan uzak olmasıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki hareketin içinde belirgin hatlar ile birbirinden ayrılmış sınıflardan bahsetmek mümkün değildir; zira hareketin kendisi bir yönüyle böylesi bir ayrışmaya tepki niteliği taşımaktadır. Ancak bu yine de aktivist olmaya daha yatkın olan orta sınıfa mensup eğitilmiş bireylerin harekete yön verdikleri²⁷ gerçeğini değiştirmemektedir.

Bunun yanı sıra, özellikle kurucu ve yönetici kadronun Batılı yaşam tarzından ve Batılı fikirlerden etkilendikleri de göze çarpmaktadır. Bunda hiç şüphesiz özellikle hareketin fikir babalarının Batı kurumlarında –ya da Batılı tarzda eğitim- görmelerinin çok büyük bir etkisi vardır. Hareketin ortaya çıktığı 20. yüzyılın başında İslam dünyasında yaşanan gerek teknolojik gerekse düşünsel zayıflık ve gerilik, buna karşılık Batı dünyasının İslam dünyasına göre açık üstünlüğü hareketin önderlerini büyük ölçüde etkilemiş

²⁶ Clark, *Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks...*, s. 16.

²⁷ *Ibid.*, s.17.

olmalıdır. Bugün artık iyice kanıksanmış olan Batı tahakkümü o dönemde İslam dünyasını kurtarma peşinde koşan Müslüman aydınlar üzerinde büyük bir travma yaratmıştır. Bu travma bir taraftan Batıya öykünmeyi, bir taraftan Batıya karşı tepkili olmayı da beraberinde getirmiştir.

Böylece paradoksal bir şekilde hareketin temeli Batı karşıtlığı üzerinde kurulurken hareket açısından Batının özellikle teknolojik gelişimi gıpta ile takip edilir olmuştur. Bununla birlikte hareket Batıyı her zaman emperyalist olarak görmüştür. Hareketin emperyalizm karşıtlığı tamamen geleneksel dini temellere dayanmaktadır. Böylece Batılı nitelikteki araçları kullanmakla modern bir hareket olarak ortaya çıkan İhvan peygamber ve arkadaşlarının yaşadığı dönemi ve o dönemin belirleyici ilke ve yönelimlerini referans almakla da Selefî bir hareket olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte İhvanın Selefîliği günümüz köktendinci terör örgütlerinin ideolojik altyapısını oluşturan ortodoks, katı ve otoriter günümüz Selefî anlayışından aslında oldukça farklıdır. Radikal, dışlayıcı ve marjinal Selefîlerin aksine İhvan daha ılımlı, kapsayıcı ve tabana yayılmıştır. Nitekim Ürdün’de faaliyetlerini sürdüren İslamcı hareketler ile ilgili olarak yapılan bir çalışmada Selefîler ile Müslüman Kardeşler aynı kategoride değerlendirilmemiştir.²⁸

Müslüman Kardeşler, ne tür olursa olsun, ulusal hareketler ile diyalog içine girmeyi reddetmektedir. İhvan prensip olarak, hangi ülkede olursa olsun, İslam’ın etkin hale gelmesi ile ilgilenmektedir. Bir başka deyişle, ülkenin kendisi İhvan için önemli değerdir. Bu hiç şüphesiz İhvanın Selefî niteliği ile yakından ilgilidir. Bununla birlikte, milliyetçiliği reddetse de İhvanın aslında milliyetçi bir yanı da vardır. Doğrudan Mısır siyasetinde etkin roller üstlenmesi ve Mısır’ın ulusal sorunları ile daha fazla ilgilenmiş olması bu çerçevede dikkate alınması gereken önemli örneklerdir. Bunun yanı sıra Mısır siyasetinde önemli sayılabilecek devrimlerde ve milliyetçi içerikli siyasi hareketlenmelerde İhvan süreci etkileyen bir aktör olmuştur.²⁹

Benna’ya göre İslami düşünce ilk nesil Müslümanlar tarafından temsil edilmiştir. O dönemde Kur’an prensiplerine sıkı bir bağlılık vardı ve asıl “milliyet” İslam’dı. Dolayısıyla başka millet arayışı ya da ayrımı Müslüman Kardeşlerin ideolojik yönelimi bakımından anlamsızdı. Zaten hareket, bütün

---

²⁸ Quintan Wiktorowicz, “The Salafi Movement in Jordan,” *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 32, No 2, 2000, ss. 219-40. Bununla birlikte 1970’li ve 80’li yıllarda Suudi Arabistan’da hakim olan ve aşırı nitelikteki Selefî Vehhabi hareket ile Müslüman Kardeşler arasında yakınlaşma yaşanmıştır. Bakınız, Gold, *Hatred’s Kingdom: How Saudi Arabia Supports...*, s. 101.

²⁹ Christina Phelps Harris, *Nationalism and Revolution in Egypt: The Role of the Muslim Brotherhood*, The Hague: Mouton and Co., 1964.

Müslümanların kardeş oldukları ilkesinden yola çıkarak aslında modern milliyetçiliği reddeder bir tavır ortaya koymuştur. Böylesi bir çıkışın ardından Batı kaynaklı modern milliyetçiliği benimser ya da onaylar bir tavır hareketin kendisi ile çelişkiye düşmesi anlamına gelebilecektir.

Ancak İhvanın milliyetçiliği reddeden tavrı pratikte fazla sonuç vermemiştir. Her ne kadar hareketin mensupları hiçbir zaman milliyetçi bir tutum benimsememişse de hareket temelde sadece Arap dünyasında etkili olabilmıştır. Arap dünyasında da özellikle ortaya çıktığı Mısır'da etkinliğini kanıtlayabilmiştir. Buna karşılık, diğer İslam ülkelerinde ortaya çıkan İslami hareketleri –en azından düşünsel anlamda- etkilemeyi başarmışsa da İhvanın Arap dünyası dışında neredeyse hiçbir etkinliği ve hatta girişimi olmamıştır.

İhvan'a göre İslam'ın hükümleri ve öğretileri insanların dünya ve ahiret işlerini düzenler, İslam hem inanç, hem ibadet, hem de devlettir. Yine İhvana göre İslam hayatı bütün yönleri ile kuşatmaktadır. Örneğin hareketin liderlerinden El-Tilmisani'ye göre İslam, manevi ya da maddi, toplumsal ya da bireysel, siyasi ya da değil, her şeyi kapsamaktadır.³⁰ İhvan, öğretilerinde Kitap (Kur'an) ve Sünnet'e (peygamberin söz ve davranışları) ayrı bir vurgu yaparak İslam'ı ilk devir Müslümanlarının (sahabe, tabiin ve selef-i salihin) anladığı şekilde anladığını söyler. Bu, yukarıda da kısaca değinilen Selefi özellik ile ilgilidir. İslam dünyasının geri kalmışlığını büyük ölçüde ilk devir İslamından kopmaya bağlayan Müslüman Kardeşler mensupları, Peygamber dönemi referans alındığı takdirde İslam dünyasının kurtulacağı görüşündedir. Bununla birlikte İhvan yüzyıllar boyunca oluşan İslami geleneği tamamen reddetmemektedir. İhvanın özenle üzerinde durduğu konu ilk devir Müslümanlarının tavır ve yaşantılarının çağdaş Müslümanlarca benimsenmesi gerektiğidir. Yoksa örneğin o dönemin şartlarına göre benimsenmiş bazı spesifik hukuk kurallarının günümüzde de aynen uygulanması gerektiği gibi hiçbir pratik faydası olmayan konular üzerinde durmamaktadır.

İhvana göre ilk devir Müslümanlarında olup da günümüz Müslümanlarında olmayan en önemli özellik cihada verilen önemdir. İhvanın ideolojisinde çok önemli –ve hatta merkezi- bir yeri olan cihad, İhvana göre günümüz Müslümanlarınca terkedilmiştir. Bu terkediş de İslam dünyasını geri bırakmıştır; zira cihadın Müslümanın hayatından çıkması bencilliği körüklemiştir. Hâlbuki cihad fikri, bireyin bir bütün olarak İslam dünyasını önemsedini ve onun için birşeyler yapması gerektiğini telkin eder; bu nedenle de kişiyi toplumla bütünleştirir ve devamlı canlı tutar. Ancak belirtmek gerekir ki Müslüman Kardeşler cihadı sadece silahlı mücadele olarak ele almamakta ve ilk devir Müslümanlarının kavrama atfettikleri anlamdan yola çıkarak

---

³⁰ Abed-Kotob, "The Accomodationists Speak: Goals and Strategies..." s. 323.

İslam toplumunun gelişmesi için gerekli her türlü gayreti sarfetme şeklinde tanımlamaktadır.

İhvan, Şiddet ve Hedefleri?

Müslüman Kardeşler ile ilgili yapılmış bir çalışmada hareketin altı ilkesinin olduğu belirtilmiştir. Birincisi, Kur'an'ın kesin bir açıklamasını yaparak onun yanlış yorumlanmasını önlemek, ikincisi, Mısır'ı ve tabii ki diğer İslam milletlerini Kur'an ilkeleri etrafında birleştirmek, üçüncüsü, Müslümanların ekonomik refahını yükseltmek, dördüncüsü, sosyal adaletsizliği giderici önlemler olarak duyarsızlığı, fakirliği ve hastalıkları en aza indirmek, beşincisi, İslam dünyasını yabancı hâkimiyetinden kurtarmak ve altıncısı da İslami prensipler çerçevesinde evrensel barışı sağlamaktır.³¹

Hareketin temel hedefleri, kuruluşundan beri aşağı yukarı aynı kalmıştır. El-Benna'nın temel hedefi yeni bir inananlar nesli inşa etmektir. Bu nesil daveti benimseyecek ve diğerlerine de model olacaktır. Böylelikle de Benna'ya göre Müslüman dünyası yabancı hâkimiyetinden kurtulacak ve özgür bir İslam devleti kurulacaktır. Ancak İslami bir devlet talep etmelerine rağmen İhvan demokrasi, özgürlük gibi totaliter bir yönetim taraftarlarına uygun olmayan terimlere sıkça atıfta bulunmaktadır. İhvana göre İslami bir yönetimde demokratik kurumlar sorunsuz bir şekilde fonksiyonlarını yerine getirebilirler; bu nedenle de İslam ile demokrasinin uyumlu olmadığı tezi büyük ölçüde geçersizdir.³²

Ayrıca belirtmek gerekir ki Benna'nın İslam devleti ya da İslam milleti hedefi bireylerin kalp ve ruhlarının dönüşmesi üzerinde bina edilmiştir. Bu nedenle de İhvan ve el-Benna için iktidarın ele geçirilmesi ve Müslüman Kardeşlerin yönetimde bulunması asıl hedef değildir. Müslüman Kardeşlerin lider kadrosu çok defa İslam milletinin kendi hareketleri tarafından yönetilmesinin şart olmadığını ifade etmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse, günümüzde Müslüman Kardeşler hareketi için temel hedef hala İslami kanunlar ile yönetilen bir İslami devletin kurulmasıdır. Ancak bu devlet mutlaka İhvan tarafından yönetilmek zorunda değildir.³³

Bu nedenledir ki şimdiye kadar İhvanın genel eğilimi ve stratejisi, kendi hedeflerini gerçekleştirmek için mevcut siyasi sistem içinde ve sistem ile uyumlu bir şekilde hareket etmek şeklinde kendini göstermiştir.³⁴ Bu da onları daha ılımlı davranmaya sevk etmekte ve radikal tutumlardan uzaklaştırmaktadır. Bunun pratikteki yansıması ise şiddetin bir yöntem olarak dış-

---

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, ss. 325-26.

³³ *Ibid.*, s. 324.

³⁴ *Ibid.*, s. 328.

lanmasıdır. İhvan şiddetsizliğe özel ve sürekli bir vurgu yapmıştır.³⁵ Özellikle Hasan el-Benna şiddet kullanılmamasına özel bir önem atfetmiştir. Cihadı hareketin merkezine yerleştiren el-Benna şiddetsiz cihadı yöntem olarak benimsediğini göstermiştir. Daha sonraki dönemlerde el-Benna'yı takip eden İhvan liderliğinin genel çizgisi de şiddeti dışlamak şeklinde olmuştur. Örneğin Cihadın her Müslüman'ın görevi olduğunu vurgulayan el-Tilmisani inançlarının saldırıyı reddettiğinin altını çizmiştir. Yine İhvan önderlerinden Dr. Ahmet el-Malt Cihadın İhvan için en önemli yöntem olmaya devam ettiğini, ancak cihadın şiddet değil, konuşma ve diyalog gerektirdiğini dile getirmiştir.

Bu çerçevede yine belirtmek gerekir ki toplumsal ve siyasal değişimi sağlasa da İhvan şiddet içeren devrimlere ve devrim girişimlerine karşıdır. Devrimci değişimi talep eden radikal grupların aksine İhvan şiddet içermeyen ve mevcut siyasi sistem içinde tedrici değişimi sağlayan yöntemlerden yana bir tutum takınmaktadır.³⁶ Örneğin hareketin eski liderlerinden Ömer El-Tilmisani kendilerinin şiddet içeren devrimi düşünmediklerini ve devrimin yararına ve sonuç vereceğine inanmadıklarını ifade etmiştir.³⁷ Yine Ortadoğu siyaseti konusunda en yetkin isimlerden biri olan Barry Rubin de İhvan'ı "devrimciden çok reformist" bir örgüt olarak tanımlamaktadır.³⁸ Ancak buradan yola çıkarak İhvanın değişim ve dönüşüm talep etmediği sonucuna varılmamalıdır. Tam tersine, İhvan özellikle toplumsal bir dönüşümden yana tavır koymakta ve hatta varlık sebebini buna dayandırmaktadır. Ancak Müslüman kardeşler devlet otoritesi ile şiddet içeren bir mücadeleden çok aşamalı ve 'evrimci' bir sosyopolitik dönüşüm ile hedeflerine ulaşmayı hedeflemektedir.³⁹

Yine Peygamber dönemine güçlü bir vurgu yapan Müslüman Kardeşler Hareketi, Peygamber ve arkadaşlarının şiddet içermeyen yöntemler kullanarak toplumsal dönüşümü sağladıklarına dikkat çekmektedir. Savaş dönemlerinde İslam düşüncesinin yayılmadığını, buna karşılık sürekli barış dönemlerinde cihadı merkeze alan müslümanların çabalarının son derece

---

³⁵ *Ibid.*, ss. 332-336.

³⁶ *Ibid.*, s. 321.

³⁷ *Ibid.*, s. 327.

³⁸ Barry Rubin, *Islamic Fundamentalism and Egyptian Politics*, Londra: Macmillan, 1990, s. 40. Bununla birlikte Rubin'e göre stratejisi farklı olsa da Müslüman Kardeşler'in nihai hedefi diğer İslamcı akımlarınki ile büyük ölçüde aynıdır: Şeriat kurallarının hakim olduğu İslami bir devlet.

³⁹ John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, New York: Oxford University Press, 1999, s. 140.

olumlu sonuçlar verdiğini iddia eden İhvan tam da bu nedenle şiddetin yararsızlığına inanmaktadır.

Fakat görüldüğü gibi burada şiddetin reddedilmesi tamamen pragmatik bir tavrıdır.⁴⁰ Yani şiddet özünde kötü olduğu için değil, İslamcı düşüncenin yayılmasına hizmet etmeyeceği için reddedilmektedir. Yoksa İhvan gerektiğinde şiddet kullanılmasına ses çıkarmamaktadır. Bu açıdan Müslüman Kardeşler hareketi şiddeti tamamen reddeden toplumsal hareketlerden ayrılmaktadır. Pasif direnişin en önemli örneği olarak kabul edilen Gandhi hareketi örneğin müdafaa için bile olsa şiddete başvurmayı reddederken Müslüman Kardeşler şiddetsizliğe bu denli bir önem atfetmemektedir. Bu nedenledir ki örneğin İhvan mensupları zaman zaman bizzat savaflara katılmıştır.

Belirtmek gerekir ki kategorik olarak şiddeti reddetse de özellikle Batı dünyasında ve İsrail’de İhvanın şiddete yaygın bir şekilde başvurduğu şeklinde genel bir kabul vardır. Batılı gözlemciler en çok iktidarı ele geçiren İslamcı rejimlerin, özellikle de Batıya karşı antidemokratik ve şiddet içeren bir politika benimseyeceğinden endişe etmektedirler. Her ne kadar bu endişelerin yersiz olduğunu söylemek kesin olarak mümkün değilse de Müslüman Kardeşlerin şiddetsizlik politikalarını terkederek daha radikal bir çizgiye gelmeyeceğinin büyük bir ihtimal olduğu –hem de bir Batılı tarafından ileri sürülmüştür.⁴¹

Hareketin şiddeti merkeze alan bir oluşum olduğu şeklindeki kabulde İhvanın Batı karşıtlığının önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Bir diğer önemli sebep de İhvanın İslamcı kimliğidir. İslamcı hareketlerin özellikle Batı dünyasında şiddet ile özdeşleştirilmeleri bütün İslamcı hareketlerin aynı kategoride değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bunun yanısıra İhvanın cihat vurgusunun yanlış yorumlanmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Cihat kavramının neredeyse doğrudan ve tamamen şiddet ile ilişkilendirilmesi Müslüman kardeşlerin Batı’da şiddeti merkeze alan bir örgüt olarak görülmesine neden olmuştur.

Ancak bunlardan çok daha önemlisi Müslüman Kardeşler Hareketinin emperyalist olarak gördüğü Batı devletlerine yönelik şiddetli tepkisidir. Örneğin İslam dünyasında uzunca bir süre işgalci konumunda bulunan İngiltere karşıtlığı İhvanın neredeyse belirleyici özelliklerinden birisidir. İngiltere

---

⁴⁰ İhvan’ın varlığını sürdürebilmek ve etkinliğini arttırmak için sergilediği pragmatik tavra bir başka örnek de baskı dönemlerinde zaten gevşek ve merkezi olmayan örgütsel yapıyı daha da esneterek varlığını ve etkinliğini koruyabilmiş olmasıdır. Bakınız, Wiktorowicz, “Introduction: Islamic Activism and Social ...,” s. 27.

⁴¹ John Walsh, “Egypt’s Muslim Brotherhood: Understanding Centrist Islam,” *Harvard International Review*, Cilt 24, No 4, 2003, s. 32.

karşıtlığı İhvan'ın İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya 'ya en azından sempati duyması sonucunu doğurmuştur. Naziler ile İhvan arasında doğrudan bir münasebetin olduğu kesin olmamakla birlikte⁴² bu sempati bile Batı dünyasında Naziler ile İhvan arasında organik bir ilişki olduğu yorumlarına neden olmuştur.

İsrail –ve de Yahudi- çevrelerinde İhvan ile şiddet arasında ilişki olduğu şeklindeki kabuller ise doğal olarak yine İhvan-Nazi bağlantısı ve de İhvan'ın İsrail karşıtlığının doğal bir sonucudur. Anti-semitik olmamakla birlikte⁴³ İhvan kuruluşundan itibaren İsrail'e karşı olmuş⁴⁴ ve hatta çok sayıda İhvan mensubu Arap-İsrail savaşlarında gönüllü olarak savaşmıştır. Müslüman Kardeşler'in Arap-İsrail Savaşı'nı askeri bir çatışmadan çok manevi bir çatışma olarak algıladığı⁴⁵ dikkate alındığında İhvan'ın Arap-İsrail savaşlarına ilgisi daha iyi anlaşılacaktır.

Savaş sırasında şiddete başvurmalarının yanısıra hareket mensuplarının bazıları zaman zaman terör eylemlerine karışmıştır. Genel bir yargı olarak Müslüman Kardeşlerin şiddete başvurduğunu doğru kabul etmek mümkün değilse de İhvan mensuplarının zaman zaman terörizm olarak değerlendirilmesi mümkün olan politik şiddet eylemlerine başvurdukları gözlenmiştir. Örneğin 1948 yılında hareketin mensupları bir hâkim ve bir polis müdürünü öldürmüşlerdir.⁴⁶ Yine 1949'da bu sefer bir İhvan mensubu Mısır Başbakanı Fehmi el-Nukraşi'ye suikast düzenlemiştir. Kahire'deki Batı ül-

---

⁴² Ancak belirtmek gerekir ki İkinci Dünya Savaşı sırasında İhvan'ın Naziler ile gayr-ı resmi düzeyde istihbarat alanında işbirliği yaptığı ileri sürülmüştür. Bakınız, Morse, *The Nazi Connection to Islamic Terrorism...*, s. 35.

⁴³ Ancak belirtmek gerekir ki İhvan'ı anti-semitik olarak tanımlayanların sayısı da oldukça fazladır. Hatta Abdennasser, İhvan'ı anti-semitik olarak tanımlamakla kalmamış, hareketin varlık sebeplerinden birisinin de Yahudi karşıtlığı olduğunu ileri sürmüştür. Walid M. Abdennasser, *The Islamic Movement in Egypt: Perceptions of International Relations 1967-1981*, New York: Kegan Paul International, 1994.

⁴⁴ İhvan'ın İsrail karşıtlığı bazen Yahudi karşıtlığı olarak yorumlanmış ve İhvan'ın, son tahlilde başarılı olabilmesi için İslam'ın Yahudiliğe karşı galip gelmesi gerektiği düşüncesinde olduğu dahi dile getirilebilmiştir. Buna göre İslam'ın Yahudilik ile ebedi bir çatışma içinde olduğu düşüncesinin İhvan'ın ideolojisinin merkezinde yer aldığı ileri sürülmüştür. Morse, *The Nazi Connection to Islamic Terrorism...*, s. 36.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 39.

⁴⁶ Mart 1948'de, İngiliz askerlerine saldırdığı gerekçesi ile bir İhvan üyesine hapis cezası veren bir yargıç İhvan mensuplarınca öldürülmüştür. Ancak İhvan'ın kontrolünden çıkan gizli askeri kanadın karıştığı bu suikastı Hasan el-Benna şiddetle kınamıştır. Bakınız, Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, s. 62.

keleri büyükelçilerinin Mısır hükümetine İhvan'ı dağıtma tavsiyesinde bulunmasından sonra hükümetin teşkilata yönelik sert tedbirler alması üzerine İhvan mensubu bir genç Mısır Başbakanı'nı öldürmüştür. 1952 yılında ise İhvan Kahire'de protesto gösterileri düzenlemiş ve bu gösterilerde yaklaşık 300 bina yerle bir edilmiştir.⁴⁷

Ancak İhvana mensup bireylerin şiddet eylemleri daha çok 1950-1960 yılları arasında yoğunlaşmıştır. Bu dönemin en dikkat çekici özelliği harekete karşı Mısır hükümetinin çok sert bir tavır takınmış olmasıdır. Hükümet ile İhvan arasındaki gerilimin zirveye çıktığı savaş sonrası dönemde hükümet, hareketin işçi ve çiftçileri greve teşvik ettiğini ileri sürerek İhvana yönelik tutumunu iyice sertleştirmiştir. Aralık 1948'de Mısır hükümeti İhvan'ın dağılmasını emreden bir kararname yayınlamıştır. Gerekece olarak ise polis, İhvan'ın askeri kanadı tarafından biriktirilen askeri cephaneleri bulmuş olması gösterilmiştir. Her ne kadar İhvan bu silahların Arap-İsrail savaşında kullanılacağına ısrar etmişse de İhvan'ı kendi meşruiyetine karşı sürekli gelişen bir tehdit olarak gören Mısır hükümeti bunu bir fırsat olarak görmüş ve değerlendirmek istemiştir.⁴⁸ Çok sayıda İhvan mensubu yine bu dönemde tutuklanmış, bu arada da el-Benna çok sıkı bir gözetim altına alınmıştır. Örgütün hiyerarşinin çöktüğü ve örgüt içi iletişimin iyice zayıfladığı bu ortamda bir İhvan üyesi Mısır Başbakanını öldürmüştür.⁴⁹

26 Ekim 1954'te Cemal Abdünnasır'a düzenlenen başarısız suikast girişiminden de İhvan sorumlu tutulmuştur. Her ne kadar İhvan'ın bu olayda parmağı olduğu kesin olarak kanıtlanamamışsa da hükümet suikast girişimini bahane ederek binlerce teşkilat mensubunu tutuklamıştır. 7 Aralık 1954'te 7 İhvan liderine idam cezası verilmiş, bunların altısı infaz edilmiştir. Cezaevlerindeki tutuklulara ise ağır işkenceler yapılmıştır. Haziran 1957'de de 22 kişi hükümet güçlerinin yayılım ateşinde ölmüştür. Bu dönemde tutuklanmaların çoğu daha sonra serbest bırakılmışsa da 1965'teki yeni tutuklama dalgasında 20.000'den fazla İhvan mensubu tutuklanmıştır.⁵⁰ Bunların yargılanmaları sonucunda yedi kişinin idamına karar verilmişse de idam cezası alanların bir kısmının cezaları müebbet hapse çevrilmiştir. Ancak dönemin önde gelen isimlerinden ve hareketin önemli liderlerinden Seyyid Kutub idam edilmiştir. Hükümetin bu sert tavrı nedeniyle binlerce İhvan üyesi kaçarak yer altında örgütlenme yolunu seçmiştir.⁵¹

⁴⁷ Aubrey, *The New Dimension of International Terrorism*, s. 111.

⁴⁸ Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, ss. 58-59.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 67.

⁵⁰ Ganim, "İhvan-ı Müslimin," s. 582.

⁵¹ Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, s. 138.

Yine sonraki dönemlerde İhvan'ın şiddet içeren eylemlerine Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın öldürülmesi örnek olarak gösterilmektedir. Ancak Enver Sedat'ın suikast sonucu öldürülmesinden İhvan sorumlu tutulmuşsa da hareketin bu suikast ile bağlantısı ispatlanabilmiş değildir. Örneğin suikastçinin, kardeşinin suikastten kısa bir süre önce kardeşinin tutuklanmasının intikamını alma motifi ile hareket etmiş olabileceği ihtimali dile getirilmiştir.⁵²

Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta yukarıda sözü geçen ve İhvan mensuplarının dâhil olduğu şiddet eylemlerinin büyük bir kısmının –ve hatta belki de tamamının- hareketin genel çizgisini yansıtmadığıdır. Bu eylemler büyük ölçüde bireysel nitelikte olup hareketin belirlediği ve kabul ettiği bir plan çerçevesinde gerçekleşmemiştir. Bir başka önemli nokta da bu eylemlerin, hareketin mensuplarına yönelik baskıların arttığı bir döneme rastlamış olmasıdır.

Bununla birlikte hiç şüphe yok ki bu eylemleri bir meşru müdafaa olarak değerlendirmek mümkün değildir. Ayrıca bu dönemde İhvan liderliğinin şiddeti reddetme konusunda açık bir söylem ortaya koymadığını da belirtmek gerekir. Yani hareketin bizzat kendisi sözü geçen eylemlerden sorumlu tutulamazsa da hareket önderlerinin şiddet eylemlerini önlemek için yeterli çabayı sarfetmediklerini iddia etmek de mümkündür.

Fakat İhvan mensupları ile özellikle hükümet birimleri arasındaki şiddet hali çok uzun sürmemiştir. İhvan 1950'li ve özellikle de 1960'lı yıllarda radikal bir tutum sergilemişse de 1970'li yıllardan itibaren el-Benna çizgisinde hareket ederek uzlaşmacı bir tavır takınmıştır. Aşırı davranışlardan ve yöneticilere karşı cihat fikrinden vazgeçmiştir. Hükümet İhvana karşı şiddet politikalarını devam ettirmişse de 1960'lı yılların sonundan itibaren İhvan şiddeti tamamen terk etmiştir. 1950'li yılların aksine geçmişte bazı mensuplarının şiddet eylemlerine karıştığını kabul eden hareket önderleri artık şiddete dayalı taktiklerin tamamen terk edildiğini ve şiddetin hâlihazırda İhvan örgütü tarafından bir yöntem olarak reddedildiğini ifade etmiştir. Hatta günümüzde hareket şiddetin tümüyle terk edildiği şeklindeki söylemi özellikle ve sıklıkla kullanmaktadır. Şiddetsizliğe özel bir önem atfeden İhvan, özellikle Batıda hareket ile ilgili var olan genel kabulleri yıkmak için böyle bir stratejiyi benimsemiştir.

---

⁵² Eric Rouleau, Judith Tucker ve Jim Paul, "Who Killed Sadat?", *MERIP Reports*, No 103, 1982, ss. 3-5. Fakat belirtmek gerekir ki şiddetsizliğe daha fazla önem verdiği bir dönemde, 1980'li yıllarda İhvan Suriye'de resmi figürlere karşı yüzlerce suikast girişimlerinde bulunmuştur. Bkz.: Martin, *Understanding Terrorism: Challenges...*, s. 87.

Dolayısıyla bu çerçevede günümüzün İhvan liderleri bir zamanlar harekete mensup bazı kişilerin, ya da köklerini hareketten alan ve daha sonra da hareketten ayrılarak bağımsız hareket etmeye başlayan bazı örgütlerin şiddet eylemlerine dâhil olduklarını kabul etmektedir. Ancak İhvan dini idealler uğruna şiddet kullanımının ahlaki bir temeli olmadığını ilan etmiştir. Bu çerçevede hareketin militan gruplarca gerçekleştirilen şiddet eylemlerini sıklıkla kınamış olması dikkat çekmektedir. 1985'te bir polisin Sina'da birkaç İsrailli turisti öldürmesi karşısında İhvanın sessiz kalmış olması⁵³ gibi örneklerde olduğu gibi geçmişte zaman zaman şiddet eylemlerine karşı kayıtsız kalan İhvan'ın bu tavrı önemli bir değişimin ifadesidir.

İhvan ve Siyaset

İhvan bir toplumsal hareket ise de bu hareketin siyasi bir yönünün olduğu oldukça açıktır. Zaten gerek İhvan liderliği gerekse de İhvan mensupları hareket ile siyaset arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde ifade etmektedir. Bununla birlikte Müslüman Kardeşler, siyaset bilimi literatüründe pek de eşine rastlanmayan siyasi bir aktör konumundadır. İhvan bir siyasi parti olmadığı gibi, kendi hedeflerine ulaşmak için siyasi yönetim üzerinde etki kurmaya çalışan bir baskı ya da çıkar grubu da değildir. Siyaset ile hareket arasındaki ilişkiyi daha da muğlâk hale getiren ise İhvanın siyasal süreçlere katılmasındaki dalgalanmalar ve belirsizlikler olmuştur.

İhvanın siyasete ilgisi daha çok İslam mesajını yayma fırsatı elde etmek ile yakından ilgili olmuştur. Buna göre seçimler, yönetimin kendileri için koydukları yasal engelleri aşarak davalarını daha rahat anlatmaları için İhvan'ın kullanabileceği çok önemli bir araçtır.⁵⁴ Fakat belirtmek gerekir ki Hasan el-Benna hareketin siyasi parti haline gelmemesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. Dönemin partilerinin sadece elitlere açık olduğuna ve İngiliz sömürge yönetiminin araçları konumuna düştüklerine işaret eden El-Benna parti siyasetine mesafeli yaklaşmıştır.⁵⁵ Her ne kadar ara sıra hareketin partileşmesi gündeme getirilmişse de bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Ancak partileşmemesine rağmen İhvan başta meslek kuruluşları olmak üzere farklı alanlarda faaliyet gösteren baskı gruplarında etkin olmaya çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.⁵⁶

Ancak tekrar belirtmek gerekir ki İhvan'ın partileşmemesi ve kurucusu El-Benna'nın çizgisini büyük ölçüde takip etmiş olması hareketin tamamen siyaset dışı kaldığı şeklinde anlaşılmalıdır. İhvan seçimler başta

⁵³ Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?* s. 97.

⁵⁴ Abed-Kotob, "The Accommodationists Speak: Goals and Strategies..." s. 331.

⁵⁵ Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, ss. 246-250.

⁵⁶ Abed-Kotob, "The Accommodationists Speak: Goals and Strategies..." s. 329.

olmak üzere diğerk siyasi katılım yöntemlerine zaman zaman itibar etmiş, zaman zaman ise bunları tamamen dışlamıştır. Her iki tutumunda da neyin etkili olduğu çok açık değildir. Fakat siyaseti ve siyasetin getirilerini hedeften çok araç olarak gören İhvanın seçimlere katılma ya da katılmama kararlarında kendi gündemindeki hedefleri dikkate almış olması kuvvetle muhtemeldir.

İhvan, kuruluşundan itibaren uzunca bir süre yönetimin içinde yer almayı düşünmemiştir. Ancak bu, hareketin siyaset dışında kaldığı anlamına gelmemektedir. Siyasi konular ile yakından ilgilenmişse de İhvan ilk dönemlerde daha çok toplumsal tabanını genişletme çabası içinde olmuştur. Bu hedefe kısmen de olsa ulaşıldıktan sonra ise 9 Ocak 1941’de yapılan Kongrede hareket üyelerinin, parlamentoya girmek amacı ile aday olmaları kararı alınmıştır.

Ancak İkinci Dünya Savaşından sonra ise teşkilat daha çok siyasi ve ekonomik projelere eğilmiştir. Çok sayıda ticari, sınai ve zirai şirketle yüzlerce okul ve sağlık ocağı kurmuştur. Burada kısmen de olsa savaşın yıkıcı etkilerini ortadan kaldırma amacının etkili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte bunun kesin bir açıklaması yoktur.

Yukarıda da belirtildiği gibi hareketin siyasi süreçlere katılma ile ilgili kararlarında bir istikrar yoktur. Bunun muhtemel bir açıklamasını teşkilatın hükümetler ile arasının genelde iyi olmamasında bulmak mümkündür. Ancak 23 Temmuz 1952’de darbe ile iktidara gelen Hür Subaylar hükümeti bu çerçevede bir istisnadır. Bu hükümet, bütün partileri kapattığı halde siyasi nitelikte olmadığı gerekçesi ile İhvan’a dokunmamıştır. Ancak bu Hükümet ile İhvan arasında görüş ayrılıkları belirince Hükümet teşkilatı 15 Ocak 1954’te kapatmıştır.

Uzunca bir süre siyasete mesafeli duran İhvan 1980’li yıllarda bu tutumunu yavaş yavaş terketmiştir. 1984’te Vefd Partisi ile işbirliğine giden İhvan bu işbirliği sonucunda Parlamenteoya altı temsilci göndermiştir. 1987 yılındaki seçimlerde ise İhvan bu sefer İşçi Partisi listelerinden seçimlere girmiş bu sayıyı otuza çıkarmıştır.⁵⁷ 1990’lı yıllarda iyice güçlenen teşkilat hükümet için bir tehdit haline gelmiştir. Bu nedenle de 1995’teki seçimlere İhvan’ın katılması engellenmiştir. 2005 yılında yapılan seçimlere katılmasına izin verilen İhvan bu seçimlerde sürpriz sayılabilecek bir başarı elde etmiştir. Bunun sürpriz sayılmasının bir sebebi İhvanın siyasi iktidarı bir hedef olarak görmemesidir.

Diğerk önemli sebep ise Mısır hükümetinin hareketin siyasi başarısını engellemek için büyük çaba sarfetmiş olmasıdır. İhvan’ın etkinliğinin kendini iyice hissettirdiği 1990’lı yıllarda Mısır hükümeti yine baskıcı yöntemler

---

⁵⁷ Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism...*, s. 90.

ile hareketin gelişimini engellemek istemiştir. 1993'te hükümet, son yıllarda İhvan'ın nüfuz aracı olarak kullandığı profesyonel birlikleri doğrudan devlet kontrolü altına sokmuştur. Takip eden yıllarda binin üzerinde İhvan üyesi tutuklanmış, birkaçı askeri mahkemelerce hapis cezasına çarptırılmıştır. Aynı dönemde hükümet İhvan'ın terörist bir grup olduğu propagandasını içeren bir medya kampanyası başlatmıştır. Bütün bu tedbirlerin amacının İhvan'ın Mısır toplumu üzerindeki etkisini kırma amacı taşıdığı ileri sürülmüştür.⁵⁸

Bununla birlikte genel anlamda Arap dünyasında, özelde de Mısır'da yıllardır varlığını sürdüren baskıcı ve yozlaşmış yönetimlerin bu başarıda etkili olduğunu ileri sürenlere göre ise yolsuzluk, rüşvet vb. açısından sicili temiz olan –ya da en azından öyle bir imaja sahip olan- Müslüman Kardeşlerin seçim başarısı çok da sürpriz değildir.

İhvan, Aktivizm ve Sosyal Adalet

Çok iyi işleyen örgütsel bir yapısı ve detaylı bir üyelik prosedürü olsa da geniş toplumsal tabanı, aktivist niteliği ve bütün Müslümanlara açık olduğu dikkate alındığında müslüman kardeşlerin resmi, dışlayıcı ve kısıtlı ve içine kapanık bir örgütten ziyade bir hareket ya da topluluk olarak ele alınmasının daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Hareketin aktivizmi birbiri ile yakından ilişkili ve bağlantılı iki kavram etrafında merkezileşmektedir. Bunlardan biri Cihat diğeri ise Kur'anda ve Peygamberin davranış ve sözlerinde tanımlanan İslam yoluna davettir. Cihat ruhu ve duygusunu yeniden canlandırmayı hedefleyen hareket bu çerçevede aktivizmini, müslüman hayatı için bir model olarak sunduğu peygamber dönemindeki uygulamalar üzerine bina etmektedir.

Bununla birlikte, peygamber dönemindekinin aksine Müslüman Kardeşler müslüman olmayanların İslama kazandırılması üzerinde durmamıştır. Peygamber ve arkadaşları gayr-i müslimlerin İslama girmesi için çaba sarfetmişken müslüman kardeşler mensupları için bu konu hiçbir zaman bir öncelik olmamıştır. Bunun yerine İhvan daha çok İslam dünyasının yabancı tahakkümünden kurtarılması hedefine kilitlenmiştir. Bunda hiç şüphe yok ki hareketin ortaya çıktığı dönemin koşullarının çok büyük bir etkisi olmuştur.⁵⁹ Hatta hareketin ortaya çıkmasında bu koşulların büyük katkısının olduğu dikkate alındığında hareketin Batı dünyası ile diyalog ve iletişim anlamı-

---

⁵⁸ *Ibid.*, ss. 208-210 ve 214-216.

⁵⁹ Tareq Y. Ismael ve Jacqueline S. Ismael, *Government and Politics in Islam*, New York: St. Martin's Press, 1985. Bu çalışmada yazarlar, çağdaş İslami siyasi aktivizmin, İslam toplumunun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar tarafından belirlendiği ve şekillendirildiğini ileri sürmektedir.

na gelecek Müslüman olmayanların İslama kazandırılması hedefini niye aktivizminin hareket noktası yapmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

Gayr-i müslimlerin İslam ile tanışmasını ikinci plana iten ve daha çok İslam dünyasının emperyalizmin kısıkcıdan kurtulması gerektiği şeklinde bir retorik geliştiren Müslüman Kardeşler hareketi için İslam dünyasının kurtulmasından sonra ikinci aşama İslam dünyasında, hayatın bütün yönlerinin ilahi otorite tarafından düzenlendiği İslami bir düzen kurmaktır. Böyle bir düzende üçüncü aşamaya geçilecek ve teker teker bütün bireylerin dönüşmesi sağlanarak İslam toplumunun bir bütün olarak sisteme uyumu sağlanacaktır. Bu hedeflerin oldukça ütöpik olduğu açıktır. Bu nedenledir ki hareket bu hedeflere ulaşmada ancak –o da en iyi ihtimalle- kısmi bir başarı elde etmiştir. Fakat tabi ki bu hareketin bir bütün olarak başarısız olduğu anlamına gelmemektedir. Evrensellik iddiasına karşılık bütün İslam dünyasında etkinliğini kanıtlayamamışsa da birçok İslam ülkesinde İslamcı hareketlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Belirtmek gerekir ki hedeflerine ulaşamamışsa da İhvan hiçbir zaman aktivist özelliğini kaybetmemiştir. Yukarıda sözü geçen hedefler ilke olarak kalmaya devam etmiş, ama bu arada hareket aktivist özelliğini sürekli canlı tutmaya özen göstermiştir. Bunda hareketin eylem merkezli olmasının önemli bir rolü vardır. Hareketin kurucusu El-Benna eylem çok büyük bir önem atfetmiştir. Hareketin mensuplarına ve daha genel anlamda bütün Müslümanlara yaptığı çağrıda el-Benna eylemin önemine işaret etmiştir. Zira Benna'ya göre İslam toplumunun zayıflığının aşılması için siyasi de dâhil olmak üzere her türlü meşru eylem bir zorunluluktur.

Fakat hareket aktivist özelliğini hareketin tamamına yayamamıştır. Her ne kadar hareketin geniş bir kırsal ve kentsel tabanı varsa da özellikle eylemci kesiminde orta sınıf beyaz yakalı profesyoneller baskın olagelmiştir. Bu özellik hareketin kuruluşundan beri hiç değişmemiştir. Hareketin aktivist çekirdek kadrosunun dışında kalan tabanı ise harekete sempati duymak ile hareketin eylemlerine düşük düzeyde katılım arasında değişen bir tutum takınagelmiştir.

Bununla birlikte hareketin sınırlı eylemci kapasitesi bile son derece önemli başarılar göstermiştir. Bu çerçevede hareketin eylemlerinde birbirinden son derece farklı çok sayıda araç ve yöntem kullandığı oldukça dikkat çekmektedir. Hedeflerine ulaşmada ne etkili olacaksa onu kullanmaktan çekinmeyen hareket özellikle sosyal adaleti sağlayıcı projelere çok özel bir önem atfetmiştir. Siyasi süreçlere katılımı da bir yöntem olarak zaman zaman kullanmışsa da hareketin hiçbir zaman terketmediği eylem biçimi özellikle yoksullara yönelik sosyal projeler geliştirmek olmuştur.

Özellikle ilk yıllarında İhvan faaliyetlerini sosyal sorunlar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Özellikle fakirlere yönelik faaliyetlerin yanı sıra Camilerin inşa edilmesi ve onarılması ve de yüzde80'i okuma yazma bilmeyen bir toplumda eğitim hizmetlerinin sağlanması gibi halkın sempatisini ve güvenini kazanmada etkili olma ihtimali yüksek yöntemleri benimsemiştir. Hareket büyüdükçe sosyal sorunlara çare bulmak amacı ile kurum inşasına önem vermeye başlamış, bu çerçevede de İhvan çok sayıda eczane, hastane ve klinikler gibi temel sağlık gereksinimlerini karşılayacak kurum inşa etmiştir.⁶⁰

Ancak İhvan'ın sosyal projeleri sadece kuruluş yılları ile sınırlı kalmamıştır. Kuruluşundan itibaren İhvan'ın en önemli hedefleri arasında sosyal adaleti sağlamak, her vatandaşa sosyal güvenlik koruması sağlamak, kamu hizmeti sağlamak, hastalıklara, ihmalkârlıklara ve yoksulluğa karşı direnmek ve hayır işlerini teşvik etmek gibi toplumsal uyumu arttırıcı önlemler yer almıştır.⁶¹

İhvan bu çerçevede çok sayıda kurum inşa ettiği gibi bu kurumlar arasında koordinasyonu sağlamak ve bu kurumlardan halkın daha etkin bir şekilde faydalanmasını sağlamak için bir Hayır Bürosu kurmuştur. Böylece İhvan sadece hayır hizmetleri sağlamakla kalmamış, bu hizmetlerin yerine ulaşması için de gerekli tedbirleri almıştır. Örneğin 1947'de İhvan'ın yönetimindeki bir hastane tek başına 51.300 hastayı tedavi etmiştir.⁶²

İhvan'da Değişim ve Cihat

Tekrar belirtmek gerekir ki İhvan-ı Müslimin İslamcı bir harekettir ve hemen hemen bütün İslamcı hareketler gibi cihada özel bir önem atfetmektedir. Ancak İhvan'ın cihada bakışı ve cihad ile ilgili uygulamaları birçok İslamcı hareketinkilerden oldukça farklıdır. Her şeyden önce İhvan cihada söylem düzeyinde yer vermekle kalmamış, cihadi aktivizminin odağına koymuştur. Dahası, İhvan cihadi sadece çatışma olarak görmemiş, tebliğ ve davet gibi yumuşak, ama daha etkili yöntemlere ağırlık vermiştir. Şiddetli bir cihat yöntemi olarak kullandığı durumlarda da genel itibarı ile savaş hukuku kurallarına riayet etmiş ve sivillere yönelik saldırılardan kaçınmıştır. Tabii belirtmek gerekir ki İhvan cihadi yöntem olarak büyük ölçüde savaşlarda kullanmıştır.

İhvanın şiddet içeren cihadında iki önemli hedef olagelmiştir. Bunlardan biri İngiltere'dir. İngiltere İhvan açısından emperyalizmin önde gelen aktörüdür. Benna'ya göre de emperyalizme karşı cihat etmek her Müslüman'ın görevidir. Yine Hasan el-Benna'ya göre teşkilatın temel hedefi önce

⁶⁰ Lia, *The Society of the Muslim Brothers in Egypt...*, ss. 109-111.

⁶¹ Clark, *Islam, Charity, and Activism...*, ss. 14-15.

⁶² *Ibid.*, s. 15.

bütün Müslüman topraklarının yabancı hâkimiyetinden kurtulması, bu topraklarda İslami bir yönetimin kurulması ve daha sonra da bir bütün olarak toplumun dönüştürülmesiydi. Bu ikisi dikkate alındığında İngiltere'nin neden İhvanın hedefinde olduğu açıklığa kavuşmaktadır.

II. Dünya Savaşı sırasında İhvan İngilizlerin yanında savaşa katılmaya karşı çıkmıştır. İngilizlerin Siyonistler ile işbirliği yaptığını ve savaş sonunda Filistin'de bir Yahudi devleti kuracağını düşünen teşkilat İngilizleri Mısır'dan çıkarmak ve Filistin'i kurtarmak amacı ile gizli bir mücahit ordusu kurmuştur. Çok daha önemlisi, İhvan, kurucu başkanlarının Hükümetin tertip ettiği bir suikast sonucunda öldürülmesinden sonra bile hükümetin yanında yer alarak İngilizler ile mücadele etmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Mısır Başbakanı, İhvan mensubu bir genç tarafından suikast ile öldürülmüştü. Bu suikastı takiben Hasan el-Benna 12 Şubat 1949 tarihinde hükümetin suikast girişiminde ölmüştür. Bunun üzerine teşkilat Ekim 1951'de yeni başkanını seçmiştir. Yeni başkan ile teşkilat Nukkaşi Paşa hükümetinin 1936 tarihli İngiliz-Mısır anlaşmasının yürürlükten kaldırılması kararını desteklemiştir. Yine bu dönemde teşkilat İngilizlere karşı Cihat çağrısında bulunmuştur. Bu amaçla Kanal Bölgesinde milis birimleri kurulmasında İhvan faal bir rol almış; teşkilat üyeleri de bu birimlere katılmışlardır.

Ancak İngiltere'nin eski gücünden uzaklaşması ve ardından da Ortadoğu'dan çekilmesi hareketin amansız İngiltere düşmanlığının sona ermesine neden olmuştur.

İhvan'ın silahlı mücadele açısından en önemli faaliyet konularından birisi de Filistin'dir. Filistin'i kurtarmak için Örgüt Cihat ilan etmiştir. İsrail'in kurulmasından sonra Arap-İsrail savaşında İhvan mensupları fiilen çatışmıştır. 1948 Arap-İsrail savaşında binlerce İhvan gönüllüsü cihat amacı ile bölgeye akın etmiştir.⁶³ Arap-İsrail savaşı Müslüman Kardeşler için o kadar önemli görülmüştür ki Katz'a göre Müslüman Kardeşleri şiddet kullanmaya yönelten ve bu çerçevede bir dönüm noktası sayılan olay 1948 yılında İsrail'in kurulmuş olmasıdır.⁶⁴ Müslüman Kardeşler uzunca bir süre İsrail'e karşı şiddet içeren eylemlerden özenle kaçınmış iken bu tutumunu İsrail'in Filistin topraklarını işgal etmesi ile birlikte terketmiştir.⁶⁵

---

⁶³ Morse, *The Nazi Connection to Islamic Terrorism...*, s. 35.

⁶⁴ Katz, *Jihad: Islamic Fundamentalist Terrorism*, s. 20.

⁶⁵ Rubin, *Revolutionaries and Reformers...*, s. 26.

Sonuç

Modern İslamcı hareketlerin en önemlisi ve kendisi dışındaki benzer hareketlerin en önemli ilham kaynağı olan Müslüman Kardeşler Hareketi,⁶⁶ kuruluşunun üzerinden uzunca bir süre geçmiş olmasına rağmen günümüz Ortadoğu siyasetinde hala etkin bir rol oynayabilmektedir.⁶⁷ Kaygan bir toplumsal tabana sahip olmasına karşın hareket aktivist karakterini hiçbir zaman kaybetmemiş, bu da hareketi canlı tutmuştur. Bu sayede hareket Arap dünyasının neredeyse tek sivil hareketi olarak adından sıkça söz ettirmektedir.

Sivil kitlelerin siyasi süreçlere katılımının son derece sınırlı olduğu Arap dünyasında Müslüman Kardeşler örgütü çok önemli bir rol oynamış ve sivil kitlelerin taleplerinin kısmen de olsa siyaset alanına taşınmasına katkıda bulunmuştur.

Bununla birlikte hareket gerçek bir sivil toplum örgütlenmesi örneği gösterememiş, bu da hareket ile ilgili önemli kuşkuların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şiddeti yöntem olarak benimsememiş olmasına rağmen zaman zaman şiddeti tamamen reddettiğini açık ve kesin bir şekilde ifade edemeyen ve şiddet merkezli bir yöntem izleyen diğer İslamcı hareketler ile arasında belirgin bir mesafe koymada zaman zaman başarısız olan Müslüman Kardeşler, kendi tabanı dışında genelde kuşku ile karşılanmıştır. Örneğin hareketin İsrail karşıtlığı İsraili sivillere yönelik intihar saldırılarına bakışını da etkilemiştir. Bunun yanı sıra, ortaya çıkışı Müslüman Kardeşler'in kendi içindeki bir darbenin sonrasında gerçekleşmesine ve sonrasında da hareket ile hiçbir ilgisi kalmamasına⁶⁸ rağmen HAMAS'ın ideolojik kökenlerinin İhvan'a dayanması⁶⁹ hareket mensuplarının bu örgüte en azından

---

⁶⁶ Örneğin Esposito İhvan'ın günümüz İslami aktivizmi üzerinde çok önemli bir etkisi olduğu görüşündedir. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?* ss. 129vs.

⁶⁷ Müslüman Kardeşlerin siyasi ve kültürel etkisi için bakınız, Esposito, *Islam and Politics*, Bölüm 4.

⁶⁸ Glenn E. Robinson, " Hamas As Social Movement," Quintan Wiktorowicz (Ed.), *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004, s. 123.

⁶⁹ Ziad Abu-Amr, " Hamas: A Historical and Political Background," *Journal of Palestine Studies*, Cilt 22, No 4, 1993, ss. 5-19. Abu-Amr'ın çalışması Hamas'ın ortaya çıkışını, Müslüman Kardeşler'in Hamas'ın ortaya çıkışındaki rolünü, Müslüman Kardeşler'in Filistin topraklarındaki tarihini, Hamas'ın ideolojisi, stratejileri ve hedeflerini incelemektedir. Hamas'ı sadece bir terör örgütü olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir hareket olarak inceleyen bir çalışma için bakınız, Robinson, " Hamas As Social Movement..."

sempati ile bakmalarına neden olmuştur.⁷⁰ Bu nedenle de Müslüman Kardeşler özellikle de Batı'da hala bir terör örgütü olarak görülmektedir.

Ancak bugüne kadar terörizm sayılan eylemler ile resmi olarak İhvan üyesi arasında somut bir bağlantı bulunabilmiş değildir. Buna karşılık İhvan bazı üyelerinin radikal eylemler gerçekleştirdiğini inkar etmemektedir. Bu nedendir ki sırf Müslüman Kardeşler şiddeti yöntem olarak benimsemiş radikal örgütler ile aynı amacı paylaşıyor diye İhvanın benzer yöntemler kullanacağını iddia etmek mümkün değildir.⁷¹

Bu nedenle de Walsh, Batılı devletlerin merkezde yer alan Müslüman Kardeşler gibi hareketlerden endişe etmemesi gerektiğini, zira bu hareketin uzunca bir süredir izlediği ılımlı politikayı terkedeceğine dair hiçbir işaret bulunmadığını belirtmektedir. Walsh'a göre İslamcı ile radikal İslamcı olmak arasındaki fark reformcu ile devrimci arasındaki farka benzemektedir; bu nedenle de İslamcı olan İhvan'ın bu açıdan değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁷²

Bu bağlamda ayrıca belirtmek gerekir ki Batı karşıtlığı İhvan'ın ideolojisinde merkezi bir yere sahipse de İhvan'a göre Batıya ait bazı değerler reddedilebilir değildir. İhvana göre İslami şartlara uygun hale getirildikleri takdirde Batıdan ithal edilen kanunların büyük bir kısmı kabul edilebilir düzeydedir.⁷³ Yine İngiliz ve Amerikan tipi merkezi yönetim tarzı da İslami bir yönetim modeli için oldukça uygun seçeneklerdir.⁷⁴ Ve de hiç şüphesiz Batı'daki bilimsel eğitim model ve yöntemleri İhvan'ın İslami bir eğitimde görmek istediği şeylerin başında gelmektedir.⁷⁵ Bununla bağlantılı olarak yine belirtmek gerekir ki, İhvan kendisini Batı karşıtı bir tepki hareketi olarak değil, kökleri Abduh gibi İslam'da reform yanlılarına uzanan reformist ve modernist bir yaklaşım ve geleneğin temsilcisi olarak görmektedir.

Mısır'da sivil toplum-devlet arasındaki ilişkiler ile ilgili yapılan bir çalışmada Müslüman Kardeşler hareketi, çoğulculuk ve demokrasi için çalışan bir sivil toplum unsuru olarak gösterilmektedir. Söz konusu çalışmadaki

---

⁷⁰ Ürdün'deki Müslüman Kardeşler örgütlenmesinin HAMAS ile olan ilişkisinin sempatiden öteye geçtiği ve Ürdün İhvan'ının HAMAS'a finansal, siyasi ve doktriner destek sağladığı ileri sürülmüştür. Bakınız, Abu-Amr, "Hamis: A Historical and Political Background," s. 16. Ayrıca bugün İhvan'ın Hamis ve İslami Cihad gibi örgütleri desteklediği iddia edilmektedir. Bakınız, Morse, *The Nazi Connection to Islamic Terrorism...*, s. 35.

⁷¹ Walsh, "Egypt's Muslim Brotherhood..." s. 36.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, s. 241.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 246.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 242.

analize göre Mısır'daki İslamcı hareketler çoğulculuğa ve farklılıkların tanınmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda değerlendirilen İhvan bir sivil toplum örgütü değilse de bu analize göre Mısır'daki faaliyetleri itibarı ile ele alındığında sivil toplumun oluşmasına önemli katkı sağlamaktadır.⁷⁶ Bunun yanı sıra özellikle 90'lı yıllardan itibaren İhvan sıklıkla Ortadoğu'da daha fazla demokrasi çağrısı yapmıştır.⁷⁷

Bütün bunlar İhvan'ı bir sivil toplum örgütü yapar mı? Başlıktaki soruya dönecek olursak, Müslüman Kardeşler'in sivil toplum örgütü olup olmadığı sorusuna verilebilecek kesin bir cevabın olmadığı bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bunda hiç şüphesiz sivil toplum kavramının ne olduğu ve ne olmadığı üzerinde bir fikir birliği olmamasının büyük bir etkisi vardır.

Bununla birlikte bir sivil toplum örgütüne bu niteliği kazandıran en önemli özellik olan hükümet dışılık (non-governmental) dikkate alındığında Müslüman Kardeşlerin sivil toplum örgütü özelliği göstermediği sonucuna varmak mümkündür. Bir siyasi parti olmasa da siyasi erke talip olduğunu zaman zaman gösteren İhvan'ı bu nedenle bir sivil toplum örgütü olarak adlandırmak doğru olmayacaktır. Tabi ki sivil toplum örgütlerinin siyaset dışı olma zorunlulukları yoktur. Ancak siyasi süreçleri etkilemek ile doğrudan idareye talip olmak arasında fark vardır ve bu fark bir oluşumun sivil toplum örgütlenmesi olup olmadığını belirleyen en önemli etkidir.

Bir oluşumun sivil toplum örgütlenmesi olarak adlandırılması için gerekli olan en önemli niteliklerden şiddetsizlik ve normatif bir içeriğe sahip olma açısından bakıldığında da Müslüman Kardeşlerin durumu oldukça karmaşık gözükmektedir. Siyaset ile ilişkisini net bir şekilde ortaya koyamayan İhvan burada ele alınan diğer kriterler açısından sivil toplum tanımına büyük ölçüde uymaktadır. Bununla birlikte politik şiddet ile arasına kesin bir çizgi çizememiş olması sivil toplum olarak adlandırılmasında İhvan'ın önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Hareket prensip olarak şiddetsiz aktivizmi benimsemişse de zaman zaman şiddet eylemlerine verdiği dolaysız destek İhvan'ın bu konudaki güvenilirliğini önemli ölçüde etkilemiştir.

Normatif bir gündeme sahip olma kriteri açısından değerlendirildiğinde ise Müslüman Kardeşler modern sivil toplum örgütlenmelerinden çok da farklı bir görüntü ortaya koymamaktadır. Özellikle sosyal içerikli projeleri ile Müslüman Kardeşler bir açıdan insani yardım örgütlerinin oynadığı rollere benzer roller üstlenmektedir. Profesyonel bir sivil toplum örgütü gibi

---

⁷⁶ Denis J. Sullivan ve Sana Abed-Kotob, *Islam in Contemporary Egypt: Civil Society vs. the State*, Boulder, CO: Lynne Rienner, 1999.

⁷⁷ Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism...*, s. 222.

hareket etmese de geniş kitleleri etkileyen sosyal projeler geliştirmesi ve uygulaması Müslüman Kardeşlerin normatif yanının oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- ABDELNASSER, Walid M., *The Islamic Movement in Egypt: Perceptions of International Relations 1967-1981*, New York: Kegan Paul International, 1994
- ABED-KOTOB, Sana, "The Accomodationists Speak: Goals and Strategies of the Muslim Brotherhood of Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 27, No 3, 1995
- ABU-AMR, Ziad, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1994
- ABU-AMR, Ziad, " Hamas: A Historical and Political Background," *Journal of Palestine Studies*, Cilt 22, No 4, 1993
- ALGER, Chadwick F., "Strengthening Relations between NGOs and the UN System: Towards a Research Agenda," *Global Society*, Cilt 13, No 4, 1999
- ANDERSON, Garry L. ve HERR, Kathryn (Ed.), *Encyclopedia of Activism and Social Justice*, Londra: Sage Publications, 2007
- AUBREY, Stefan M., *The New Dimension of International Terrorism*, Zürich: vdf Hochschulverlag, 2004
- BOULBY, Marion, *The Muslim Brotherhood and the Kings of Jordan, 1945-1993*, Atlanta: Scholars Press for the University of South Florida, 1999
- BRETT, Rachel, "The Role and Limits of Human Rights NGOs at the United Nations," *Political Studies*, Cilt 43, No 1, 1995
- CAROTHERS, Thomas, "Think Again: Civil Society," *Foreign Policy*, Kış 1999-2000
- CLARK, Janine A., *Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks and Social Welfare in Egypt, Jordan, and Yemen*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004
- CHARNOVITZ, Steve, "Two Centuries of Participation: NGOs and International Governance," *Michigan Journal of International Law*, Cilt 18, No 1, 1997
- ÇAKMAK, Cenap, "Muslim Brotherhood," Garry L. Anderson ve Kathryn Herr (Ed.), *Encyclopedia of Activism and Social Justice*, Londra: Sage Publications, 2007
- ESPOSITO, John L., *The Islamic Threat: Myth or Reality?* New York: Oxford University Press, 1999
- ESPOSITO, John L., *Islam: The Straight Path*, New York: Oxford University Press, 1998
- ESPOSITO, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1984
- European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations (Uluslararası Hükümet Dışı Örgütlerin Yasal Kişiliklerinin Tanınması Avrupa Sözleşmesi), Strasbourg, 24.IV.1986
- GANİM, İbrahim B., "İhvan-ı Müslimin," *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, Cilt 21, 2000
- GOLD, Dore, *Hatred's Kingdom: How Saudi Arabia Supports the New Global Terrorism*, Washington, DC: Ragnery Publishing, 2004
- GÖRGÜN, H., "Mısır Dışındaki İhvan-ı Müslimin Hareketi", *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, Cilt 21, 2000

HARRIS, Christina Phelps, *Nationalism and Revolution in Egypt: The Role of the Muslim Brotherhood*, The Hague: Mouton and Co., 1964

ISMAEL, Tareq Y. ve ISMAEL, Jacqueline S., *Government and Politics in Islam*, New York: St. Martin's Press, 1985

KATZ, Samuel M., *Jihad: Islamic Fundamentalist Terrorism*, Minneapolis, MN: Lerner Publications, 2004

KUSHNER, Harvey W. (Ed.), *Encyclopedia of Terrorism*, Londra: Sage Publications, 2003

LIA, Brynjar, *The Society of the Muslim Brothers in Egypt: The Rise of an Islamic Mass Movement 1928-1942*, Reading, UK: Garnet, 1998

MARTENS, Kerstin, "Mission Impossible? Defining Nongovernmental Organizations," *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Cilt 13, No 3, 2002

MARTIN, B.G., *Muslim Brotherhoods in Nineteenth-Century Africa*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976

MARTIN, Gus, *Understanding Terrorism: Challenges, Perspectives, and Issues*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2003

MITCHELL, Richard P., *The Society of the Muslim Brothers*, Londra: Oxford University Press, 1969

MORSE, Chuck, *The Nazi Connection to Islamic Terrorism: Adolf Hitler and Haj Amin Al-Husseini*, Lincoln, NE: iUniverse, 2003

MUNSON, Ziad, "Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood," *Sociological Quarterly*, Cilt 2, No 4, 2001

OTTO, Diane, "Nongovernmental Organizations in the United Nations System: The Emerging Role of International Civil Society," *Human Rights Quarterly*, Cilt 18, No 1, 1996

ROBINSON, Glenn E., " Hamas As Social Movement," Quintan Wiktorowicz (Ed.), *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004

ROULEAU, Eric, TUCKER Judith ve PAUL, Jim, "Who Killed Sadat?" *MERIP Reports*, No 103, 1982

RUBIN, Barry, *Revolutionaries and Reformers: Contemporary Islamist Movements in the Middle East*, Albany, NY: SUNY Press, 2003

RUBIN, Barry, *Islamic Fundamentalism and Egyptian Politics*, Londra: Macmillan, 1990

SULLIVAN, Denis J. ve ABED-KOTOB, Sana, *Islam in Contemporary Egypt: Civil Society vs. the State*, Boulder, CO: Lynne Rienner, 1999

VAN TUIJL, Peter, "NGOs and Human Rights: Sources of Justice and Democracy," *Journal of International Affairs*, Cilt 52, No 2, 1999

WALSH, John, "Egypt's Muslim Brotherhood: Understanding Centrist Islam," *Harvard International Review*, Cilt 24, No 4, 2003

WICKHAM, Carrie Rosefsky, *Mobilizing Islam: Religion, Activism and Political Change in Egypt*, New York: Columbia University Press, 2002

WIKTOROWICZ, Quintan, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory," Quintan Wiktorowicz (Ed.), *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004

WIKTOROWICZ, Quintan, *The Management of Islamic Activism: Salafis, the Muslim Brotherhood, and State Power in Jordan*, Albany, NY: SUNY Press, 2001

WIKTOROWICZ, Quintan, "The Salafi Movement in Jordan," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 32, No 2, 2000

WILLETS, Peter, "What is a Non-Governmental Organization?" <http://www.staff.city.ac.uk/p.willetts/CS-NTWKS/NGO-ART.HTM>, Erişim 24.10.2003

WILLETS, Peter, "Transnational Actors and International Organizations in Global Politics,"
John B. Baylis ve Steve Smith (Ed.), *The Globalisation of World Politics*, 2. baskı, Oxford
and New York: Oxford University Press, 2001